

1(a)

ਭਾਰਤ : ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ

(India : Size & Location)

ਜਾਣ ਪਛਾਣ

‘ਭਾਰਤ ਗਣਰਾਜ’ (The Republic of India) ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਯਾਨਿ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ 2.4% ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ 17.5% (2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ) ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਇਸਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਭੂ-ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਇਸਨੂੰ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਖਣਿਜਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ‘ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

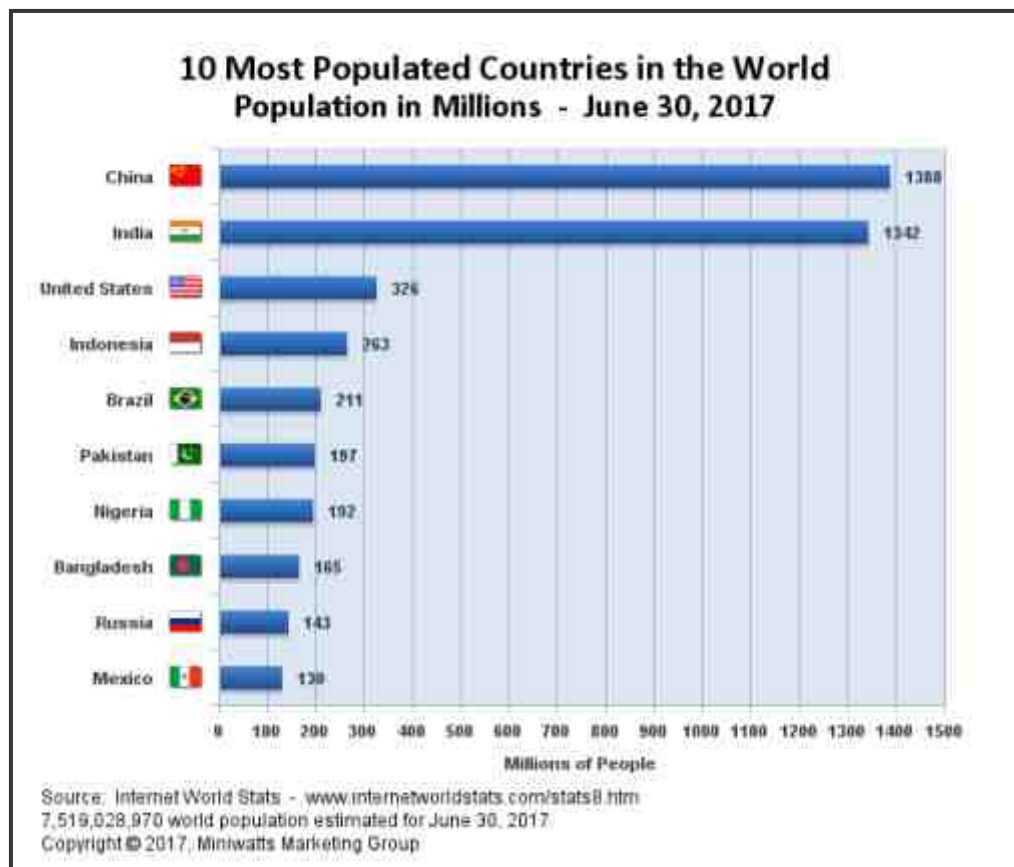
ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼

ਲੜੀ ਨੰ	ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ	ਖੇਤਰਫਲ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ
1	ਰੂਸ	1,70,75,000
2	ਕੈਨੇਡਾ	99,76,140
3	ਚੀਨ	95,56,960
4	ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ	93,63,169
5	ਬਰਾਜ਼ੀਲ	85,11,965
6	ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	76,82,300
7	ਭਾਰਤ	32,87,263
8	ਅਰਜਨਟੀਨਾ	27,66,890
9	ਕਜ਼ਾਕਸਤਾਨ	27,17,300
10	ਅਲਜੀਰੀਆ	23,81,740

ਸਰੋਤ : U.N. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭਾਗ 2013-14

ਜਨਸੰਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਦਸ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (Location of India)

ਭਾਰਤ, ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ (Equator) ਤੋਂ $8^{\circ}4'$ (ਅੱਠ ਡਿਗਰੀ ਚਾਰ ਮਿੰਟ) ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ $37^{\circ}6'$ ਉੱਤਰੀ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਇਸਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ (Longitudinal) ਵਿਸਥਾਰ $68^{\circ}7'$ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ $97^{\circ}25'$ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ : ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਦਾਰ (Dafdar) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੇਪ ਕੋਮੋਰਿਨ, ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ 3214 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰਾ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ (ਹਿੰਦ ਮਹਾਸਾਗਰ) ਵਿੱਚ ਇੰਦਿਰਾ ਪੁਆਇੰਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੂਰਬ (East) ਤੋਂ ਪੱਛਮ (West) ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਿਬਿਥੂ (Kibithu) ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਗੁਹਾਰ ਮੋਤੀ (ਕੱਛ) ਤੱਕ 2933 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੱਕ ਲਗਭਗ 30° ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਆਪਣੀ ਧੁਰੀ 'ਤੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਧੁਰੀ 'ਤੇ ਇਕ ਚੱਕਰ ਭਾਵ 360° ਦਾ ਗੇੜਾ 24 ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ 1° ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਸੂਰਜ ਅੱਗੋਂ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਵਿੱਚ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ $30^\circ \times 4$ ਮਿੰਟ = 120 ਮਿੰਟ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋਹੇਂ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੋਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਣਕ ਸਮੇਂ (Indian Standard Time) ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ! ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਣਕ ਸਮਾਂ (Indian Standard Time) $82^\circ 30'$ ਪੂਰਬ (Standard Meridian) ਤੋਂ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਬਕਾਰ/ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਿਆਰੀ ਸਮਾਂ 0° ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਰੇਖਾ (Prime Maridian) ਜੋ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਗਰੀਨਵਿੱਚ (Greenwich) ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਤੋਂ 5.30 ਘੰਟੇ ਅੱਗੇ ਹੈ।

ਭਾਰਤ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ (India in the world) :

ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਰਨਚੁੰਬੀ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ (Arabian Sea) ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ (Bay of Bengal) ਹੈ। ਕਰਕ ਰੇਖਾ (Tropic of Cancer) ਭਾਰਤ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ, ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਰਹੱਦ ਸੱਤ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਮਿਆਂਮਾਰ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਟਾਪੂ ਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਨਕਸ਼ਾ : ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 15,200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਰੇਖਾ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 7,516.6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ (4,096 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ (80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ)

ਲੜੀ ਨੰ	ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ	ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (Km)	% age
1	ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼	4,096	26.95%
2	ਚੀਨ	3,917	25.77%
3.	ਪਾਕਿਸਤਾਨ	3,310	21.78%
4.	ਨੇਪਾਲ	1,752	11.53%
5.	ਮਿਆਂਮਾਰ	1,458	9.59%
6.	ਭੂਟਾਨ	587	3.86%
7.	ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ	80	0.52%

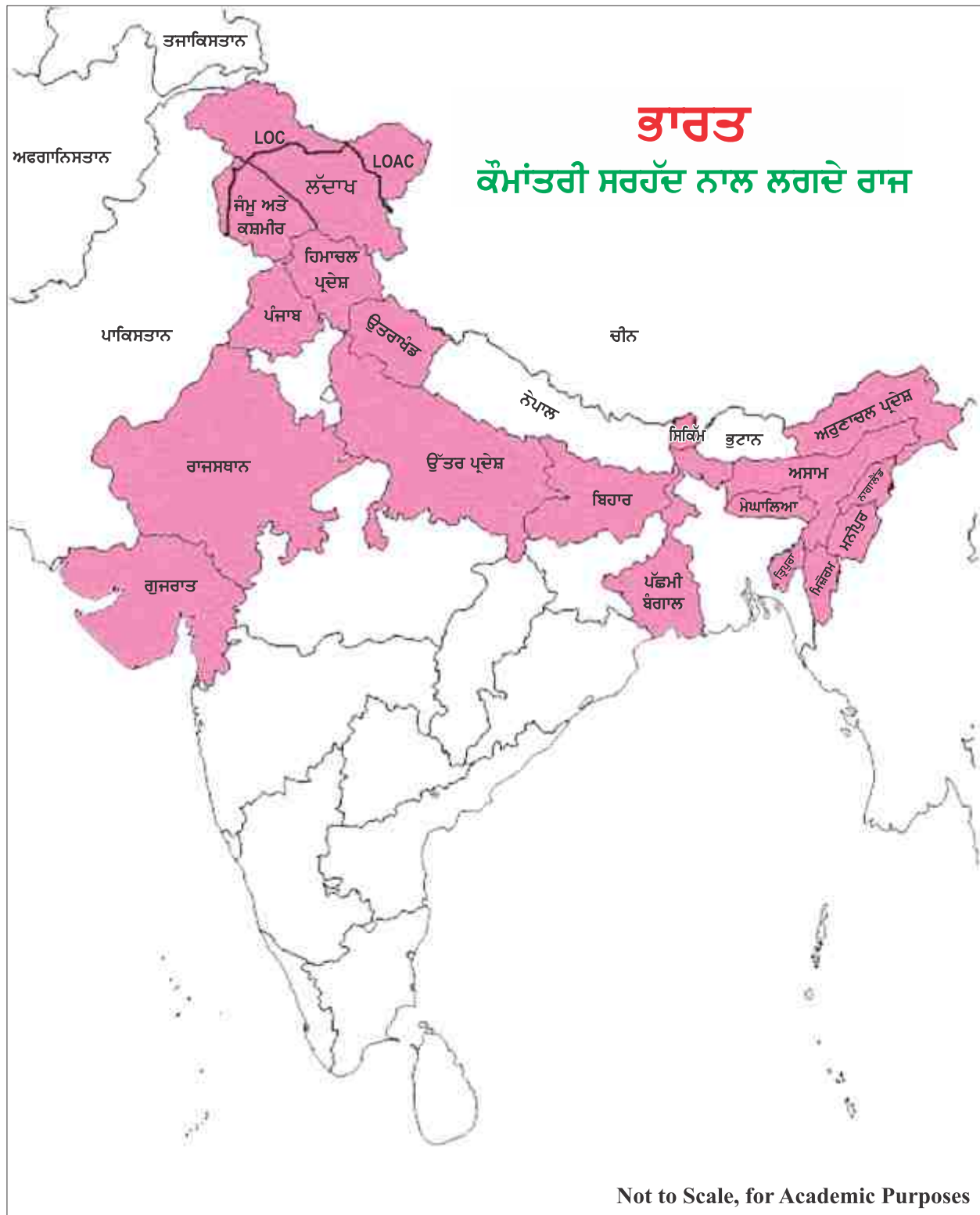
ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ (The International Trade of India)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦਾ 96% ਵਪਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਯੂਰਪੀ, ਏਸ਼ਿਆਈ, ਅਫਰੀਕੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਨ। ਸੁਏਜ਼ (Suez canal) ਨਹਿਰ ਦੇ ਖੁੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੇ (ਚੰਗੇ) ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ਿਆਈ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ-ਸਾਰਕ (South Asian Association for Regional Cooperation 'SAARC') ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਕ ਅੱਠ ਏਸ਼ਿਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

- (1) ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ
- (2) ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
- (3) ਭੂਟਾਨ
- (4) ਭਾਰਤ
- (5) ਮਾਲਦੀਵ
- (6) ਨੇਪਾਲ
- (7) ਪਾਕਿਸਤਾਨ
- (8) ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ

ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (Indian Political Administration)

ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ 28 ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ 9 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਖੇਤਰਫਲ ਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

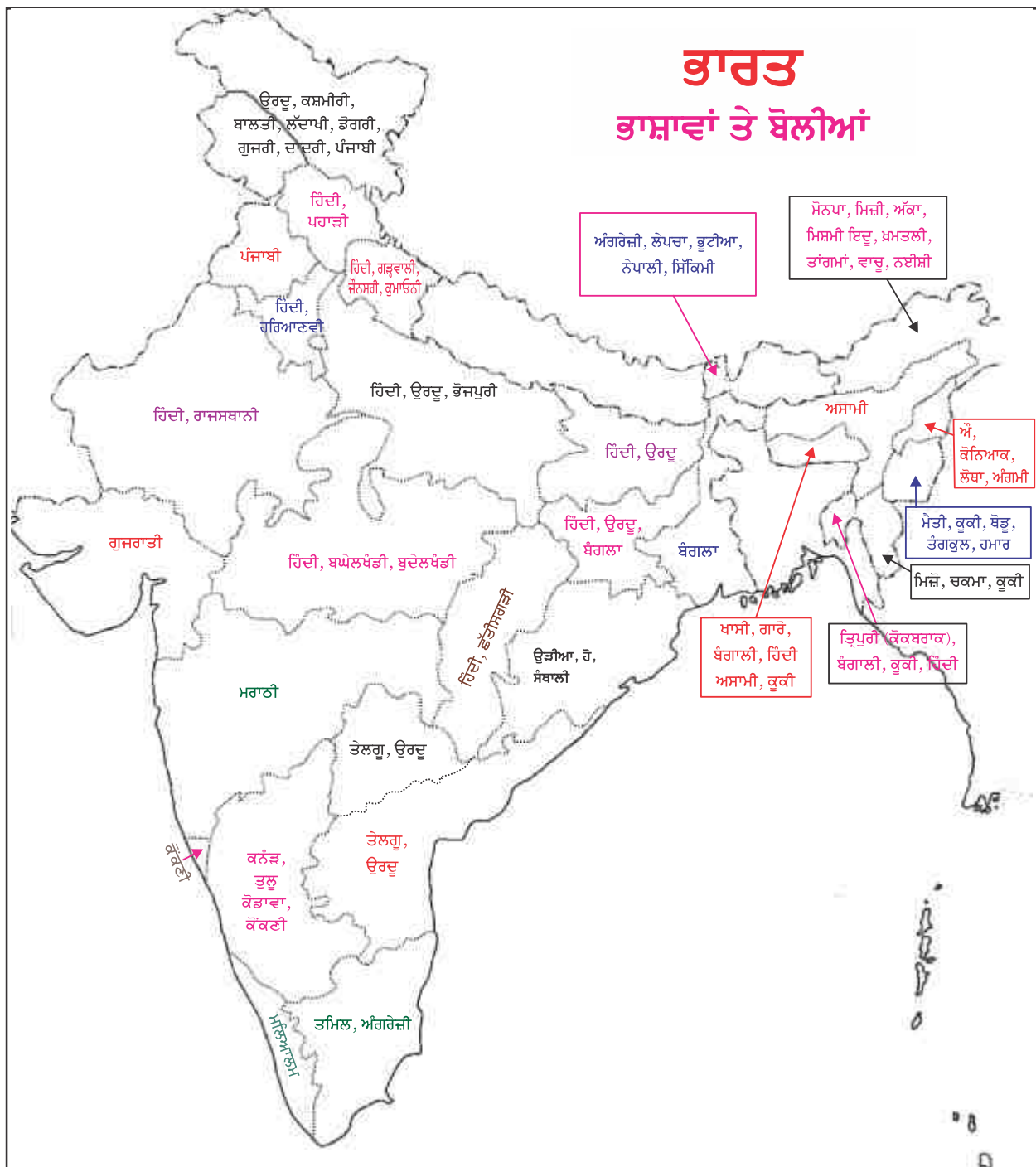
ਸਾਰਣੀ : ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਲੜੀ ਨੰ.	ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਰਾਜਧਾਨੀ	ਖੇਤਰਫਲ (ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ)	ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
1	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਸੀਮਾਂਧਰਾ)	ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਅਮਰਾਵਤੀ) (defacto)	1,60,205	ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ
2	ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਈਟਾਨਗਰ	83,743	ਮੌਨਪਾ, ਮਿਜੀ, ਅਕਾ, ਡਿਗਰੂ, ਮਿਸੂਮੀ, ਇਚੂ ਖਮਤਲੀ, ਡਾਗਮਾਂ, ਵਾਂਚੂ ਅਤੇ ਨਈਸੀ
3	ਆਸਾਮ	ਦਿਸਪੁਰ	78,438	ਅਸਮੀ, ਬੋਡੋ
4	ਬਿਹਾਰ	ਪਟਨਾ	94,163	ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ
5	ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	ਰਾਇਪੁਰ	1,36,034	ਹਿੰਦੀ, ਛਤੀਸਗੜ੍ਹੀ
6	ਗੋਆ	ਪਣਜੀ	3,702	ਕੋਂਕਣੀ, ਮਰਾਠੀ
7	ਗੁਜਰਾਤ	ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ	1,96,024	ਗੁਜਰਾਤੀ
8	ਹਰਿਆਣਾ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	44,212	ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਰਿਆਣਵੀ
9	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਸ਼ਿਮਲਾ	55,673	ਹਿੰਦੀ, ਪਹਾੜੀ
10	ਝਾਰਖੰਡ	ਰਾਂਚੀ	79,714	ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਲਾ
11	ਕਰਨਾਟਕ	ਬੈਂਗਲੁਰੂ	1,91,791	ਕੰਨੜ
12	ਕੇਰਲਾ	ਤਿਰੂਵੰਤਪੁਰਮ	38,863	ਮਲਿਆਲਮ
13	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਭੋਪਾਲ	3,08,256	ਹਿੰਦੀ
14	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	ਮੁੰਬਈ	3,07,713	ਮਰਾਠੀ
15	ਮਨੀਪੁਰ	ਇੰਫਾਲ	22,429	ਮਨੀਪੁਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
16	ਮੇਘਾਲਿਆ	ਸ਼ਿਲਾਂਗ	22,429	ਖਾਸੀ, ਗਾਰੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
17	ਮਿਜ਼ੋਰਮ	ਆਈਜ਼ੋਲ	21,081	ਮਿਜ਼ੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
18	ਨਾਗਾਲੈਂਡ	ਕੋਹਿਮਾ	16,579	ਅੰਗਮੀ, ਐਂ, ਚਾਂਗ, ਕੋਨਿਆਕ, ਲੋਥਾ, ਸੰਗਤਮ ਅਤੇ ਸੇਮਾ।

ਲੜੀ ਨੰ.	ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਰਾਜਧਾਨੀ	ਖੇਤਰਫਲ (ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਵਿੱਚ)	ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
19	ਓਡੀਸ਼ਾ	ਭੁਬਨੇਸ਼ਵਰ	1,55,820	ਉੜੀਆ
20	ਪੰਜਾਬ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	50,362	ਪੰਜਾਬੀ
21	ਰਾਜਸਥਾਨ	ਜੈਪੁਰ	3,42,239	ਹਿੰਦੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ
22	ਸਿੱਕਿਮ	ਗੰਗਟੋਕ	7,096	ਲੇਪਚਾ, ਭੂਟੀਆ, ਨੇਪਾਲੀ, ਲਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਮੀ
23	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	ਚੇਨੱਈ	1,30,058	ਤਮਿਲ
24	ਤੇਲਗਾਨਾ	ਹੈਦਰਾਬਾਦ	1,14,840	ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ
25	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	ਅਗਰਤਲਾ	10,492	ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਲਾ, ਕੋਕਬੋਰਾਕ
26	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਲਖਨਊ	2,43,286	ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਭੋਜਪੁਰੀ
27	ਉਤਰਾਖੰਡ	ਦੇਹਰਾਦੂਨ	53,484	ਹਿੰਦੀ, ਗੜਵਾਲੀ, ਕੁਮਾਂਉਨੀ ਜੌਨਸਰੀ
28	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ (ਬੰਗਲਾ)	ਕੋਲਕਾਤਾ	88,752	ਬੰਗਲਾ

ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (Union territories)

1	ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ	ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ	8,073	ਬੰਗਲਾ, ਨਿਕੋਬਾਰੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ
2	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	114	ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ
3	ਦਾਦਰਾ ਅਤੇ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ	ਸਿਲਵਾਸਾ	491	ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ
4	ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਊ	ਦਿਊ	102	ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
5	ਦਿੱਲੀ (ਐਨ. ਸੀ. ਆਰ. ਕੌਮੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ)	ਦਿੱਲੀ	1,484	ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ
6	ਲਕਸ਼ਦੀਪ	ਕਾਵਾਰਤੀ	32	ਮਲਿਆਲਮ, ਕੰਨੜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
7	ਪੁੱਡੁਚੇਰੀ	ਪੁੱਡੁਚੇਰੀ	492	ਤਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ
8	ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ	ਸ੍ਰੀਨਗਰ, ਜੰਮੂ	2,22,236	ਉਰਦੂ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ,
9	ਲੱਦਾਖ	ਲੇਹ	(ਸਾਂਝਾ)	ਬਾਲਤੀ, ਡੋਗਰੀ, ਗੁਜਰੀ ਦਾਦਰੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਭਾਰਤ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਖੇਤਰਫਲ ਪੱਖੋਂ ਸੱਤਵਾਂ ਤੇ ਵਸੋਂ ਪੱਖੋਂ ਦੂਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।
- ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕਰਕੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੜਵਾਂ (N-S) ਪਸਾਰ 3214 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਲੇਟਵਾਂ (E-W) ਪਸਾਰ 2933 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਮਾਣਕ ਸਮਾਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮਾਣਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 5 ਘੰਟੇ 30 ਮਿੰਟ ਅੱਗੇ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 7 ਹੈ।
- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਰਹੱਦ 15,200 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੇ ਤੱਟ ਰੇਖਾ 7,516 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।
- 'SAARC' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ : South Asian Association for Regional Cooperation.
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 28 ਰਾਜ ਤੇ 9 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ।
- ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਹਨ।
- ਦਿੱਲੀ ਜੋ ਕਿ ਕੌਮੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ (N.C.R.) ਹੈ, ਦਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਇਲਾਕਾ, ਕੌਮੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ੳ ਨਕਸ਼ਾ ਕਾਰਜ (Map Work)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੇਖਾ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰੋ :
  - (i) ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਣਕ ਲੰਬਕਾਰ ($82\frac{1}{2}^\circ$ ਪੂ)
  - (ii) ਕਰਕ ਰੇਖਾ
  - (iii) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਖੇਤਰ
  - (iv) ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੇ
  - (v) ਭਾਰਤ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਟਾਪੂ ਦੇਸ਼
2. ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਿਆ (Class activity)
  - (i) ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ SAARC ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰੋ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਓ।
  - (ii) ਭਾਰਤ ਦੇ 29 ਰਾਜਾਂ ਤੇ 7 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਮੇਤ 2 ਖਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰੋ।

ਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :

1. ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ?
2. ਉਹ ਦੇਸ਼ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤਰਫਲ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਵਾਂ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ?
3. ਸੈਰਾਸ਼ਟਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ :

(i) ਮਨੀਪੁਰ	(ii) ਗੁਜਰਾਤ
(iii) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	(iv) ਨਾਗਾਲੈਂਡ

4. ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ?
 (i) ਰਾਇਪੁਰ (ii) ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ
 (iii) ਰਾਂਚੀ (iv) ਪਣਜੀ
5. ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਵਿਥਕਾਰੀ (ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ੀ) ਪਸਾਰ ਸਹੀ ਹੈ ?
 (i) $8^{\circ}.4'$ ਉ ਤੋਂ $37^{\circ}.6'$ ਉ ਤੱਕ (ii) $6^{\circ}.2'$ ਉ ਤੋਂ $35^{\circ}.2'$ ਉ ਤੱਕ
 (iii) $8^{\circ}.4'$ ਦੱ ਤੋਂ $37^{\circ}.6'$ ਦੱ ਤੱਕ (iv) $6^{\circ}.2'$ ਦੱ ਤੋਂ $35^{\circ}.2'$ ਦੱ ਤੱਕ
6. ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ?

ੲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ, ਦੱਖਣੀ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਰੇਖਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਹੈ ?
4. ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ?
5. ਸਾਰਕ (SAARC) ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ੳ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਵਪਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਈ 10 ਰਾਜਾਂ ਤੇ 5 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਲਿਖੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

